

Aggiornamento, ökumenikus dialógus és szentszéki keleti politika – Hatvan éve ért véget a II. Vatikáni Zsinat

Nyitó előadás. Pannonhalmi, 2025. június 29.

Meglepetésként érte a jelen lévő 17 bíborost, amikor XXIII. János pápa 1959. január 25-én a Falakon kívüli Szent Pál-bazilikában bejelentette egy újabb egyetemes zsinat összehívását. A meglepetést mindenestre nem maga a zsinat gondolata okozta, hiszen már korábban is felmerült a félbeszakadt I. vatikáni zsinat munkájának befejezése vagy egy új zsinat összehívása. Sokkal inkább az keltett megdöbbenést, hogy a korábbi ilyen irányú kezdeményezések azért akadtak el, mert a kedvezőtlen világpolitikai helyzetben a zsinat megvalósítása csaknem lehetetlennek tűnt. Márpedig XXIII. János bejelentésekor változatlanul úgy látszott: továbbra is fennállnak azok a körülmények, amelyek egy zsinat megtartásának lehetőségét kétségesé teszik.

Váratlan volta ellenére az új zsinat meghirdetése XXIII. János pápa részéről nem egy hirtelen jött ötlet volt, hanem abból fakadt, hogy Roncalli pápa a korabeli világ ellentmondásos jelenségeit úgy fogta fel, mint az „idők jeleit”, amelyek az egyházat válaszadásra és belső megújulásra szólítják fel. Szándéka szerint a zsinatnak tehát az átmeneti korszakra kellett választ kínálnia a „lelkek javának távatában”, elsődlegesen pasztorális irányultsággal. Ahogyan *Ad Petri Cathedram* kezdetű első enciklikájában fogalmazott: „a zsinat legfőbb célja a katolikus hit fejlődésének előmozdítása, a hívek keresztény életének megújítása, az egyházi fegyelem korunk viszonyaihoz való alkalmazása”, azaz az aggiornamento.

Amikor ma a II. vatikáni zsinat lezárásának 60. évfordulójára emlékezünk, mégsem elsősorban a zsinatnak erre a belső, katolikus dimenziójára kívánok összpontosítani, még ha röviden érintem is a zsinat tanításának fő csomópontjait. Nem függetlenül az előttünk álló kerekasztal beszélgetés résztvevői összetételétől, előadásomban sokkal inkább a II. vatikáni zsinat ökumenikus dimenziójával és ennek részben önmagán is túlmutató jelentőségével kapcsolatban kívánok néhány szempontot és epizódot felidézni.

Annak alátámasztására, hogy témaválasztásom és megközelitésem nem teljesen önkényes, legyen elegendő arra utalni, hogy a zsinat elsőrendűen pasztorális célja mellett XXIII. Jánosnak kezdettől fogva fontos kívánsága volt, hogy a zsinatnak ökumenikus dimenziót kölcsönözzön. E tekintetben már a zsinat bejelentésének időzítése is árulkodó: arra a keresztények egységéért tartott imahét végén került sor. Az ökumenikus nyitottság szándékát erősítette meg a *L'Osservatore Romano* által másnap közzétett közlemény is, miszerint a zsinat „a Szentatya szándékai szerint nemcsak a keresztény nép épülésére szolgál, hanem egyúttal meghívás is akar lenni az elszakadt közösségek felé az egység keresésére, amelyre a világ minden részén ma annyi lélek vágyakozik.”

Időbe telt mindenestre, míg világossá vált, milyen gyakorlati következményekkel jár a zsinatra nézve a pápának az ökumenizmusról vallott felfogása. XXIII. János kezdetben több beszédében arra utalt, hogy a keresztények egysége a zsinat alkalmával helyreáll. Más

esetekben ugyanakkor annak a nézetének adott hangot, miszerint a zsinat „nem fogja egyszerre megszüntetni a keresztények közötti megosztottságot”, illetve, hogy a zsinat a római egyház „belső” ügye lesz. Nézeteit részletesebben az 1959 június végén megjelent *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikájában fejtette ki. Itt az ökumenizmusról szólva számba vette, milyen szintre jutott már el az egység. Egyúttal a történelmi feltételeket és az egyház eszkatologikus távlatait vizsgálva kijelentette, hogy a teljes egység csak az idők végén valósulhat meg.

A zsinat munkája szempontjából utóbb a XXIII. János pápa által az interkonfesszionális kapcsolatok ápolására 1960-ban felállított, Augustin Bea bíboros vezetése alatt álló Keresztény Egység Titkársága bizonyult különösen fontosnak. Tárgyalásaival tudniillik a Titkárság nem csupán azt tudta elérni, hogy a legtöbb keresztény felekezet – köztük az orosz ortodox egyház – megfigyelőket küldött a zsinatra, hanem egy új teológiai módszertani megközelítés kidolgozásában és elfogadtatásában is kulcsszerepet játszott.

XXIII. Jánosnak tudniillik ugyan határozott elképzelése volt arról, milyen feladatokat kellene a zsinatnak megoldania, munkatársainak azonban nem adott konkrét eligazítást, és az előkészítés munkálataiba sem szólt bele. A zsinat tanításának belső íve így csak fokozatosan kristályosodott ki. A megkezdett zsinatot XXIII. János pápa halála után folytató VI. Pál – Leo-Jozef Suenens mechelen-brüsszeli bíboros érsek felvetését követve – végül a következőképpen jelölte ki a zsinat feladatait: az első feladat az egyház önmeghatározásának megfogalmazása és az egyház belső megújítása; a második: az egyház egységének helyreállítása az elszakadt testvérekkel folytatott párbeszéd útján; a harmadik pedig az, hogy az egyház a modern világgal is párbeszédre lépjen. Az egyes kérdések ezen logikai rendje, ugyanakkor nem jelentette azt, hogy megvitatásuk is szigorúan ebben a kronológiai rendben ment volna végbe: a témák párhuzamos tárgyalása az egyes zsinati dokumentumok megszületésében így azt eredményezte, hogy a három koncentrikus kérdéskör szempontjai kölcsönösen hatottak egymásra.

Az első pontot – az egyház önmeghatározását és (spirituális és intézményi) megújítását – tárgyaló, a zsinat egészén végighúzódo viták eredményeképpen megszületett egyházzól szóló dogmatikus konstitúció újszerű teológiai szemlélete és egyházképe is sokat köszönhetett, annak, hogy az *ecclesia ad intra* kérdéseivel párhuzamosan az *ecclesia ad extra* témakörei is napirenden voltak.

A *Lumen Gentium* végül olyan hittitoknak nevezte az egyházat, amelyet lehetetlen egyetlen fogalommal leírni. Inkább egymást kölcsönösen módosító és kiegészítő képek és fogalmak segítségével lehet megközelíteni. Az „Isten népe”, „Krisztus misztikus teste” és „összentség” központi fogalmak segítségével újjáalkotott egyházkép mindazonáltal egyértelműen arról tanúskodott, hogy az ekkleziológiai fordulat során kidolgozott új egyházkép az ősegyháznak az egyház kommunió-jellegére és szentségi voltára vonatkozó felfogását elevenítette fel. Azáltal pedig, hogy a középpontba az üdvösség misztériumát megtestesítő egyház képe került, sikerült kiküszöbölni a korábbi századokban kikristályosodott hierarchikus-jogi szemlélet következményeként gyakran eluralkodó klerikalizmust, triumfalizmust és juridizmust.

A kérdések újszerű – pasztorális szempontú – megközelítése és az *aggiornamento* követelménye nemcsak az egyház fogalmának, hanem szervezetének újragondolását is magával hozta. Az erre vonatkozó dialógus két szorosan összefüggő kérdés köré összpontosult: részint az egyház központosított szervezetének, részint pedig a pápai primátus szerepének és jelentésének megvitatására. Miközben a centralizáció inkább a püspökök és a kúria viszonyára, a kérdés egyházjogi oldalára, a joghatóság és illetékesség problematikájára összpontosított, a pápai primátus esetében a pápa és a püspökök jogi viszonyán túl teológiai viszonyuk tisztázása állt a központban.

Hosszú viták után a II. vatikáni zsinaton végül megszületett az I. vatikáni zsinat tanításának szükséges – bár több kérdést változatlanul nyitva hagyó – kiegészítése. Amíg 1870-ben a háború által félbeszakított zsinaton a pápa szerepét helyezték előtérbe, a legutóbbi egyetemes zsinat a püspökökről szóló tanítást fejtette ki, és kimondta, hogy a püspökök a pápa szükséges és helyettesíthetetlen támaszai. A megelőző évszázadok két véglet – a gallikanizmus és epizkopalizmus, valamint az ultramontanizmus – között ingadozó felfogásával szemben a püspöki hivatal teológiájának kidolgozásával kiegyensúlyozott szemlélet született. A II. vatikáni zsinat az *ordo episcoporum* és a kollegialitás összekapcsolásával ugyanakkor nem csupán a hierarchikus egyházképet egészítette ki, hanem a korábbi centralizációval szemben a püspökök által vezetett részegyházak jelentőségét is kiemelte. Végül pedig megalapozta a püspökök kollegiális működésének – a Püspöki Szinóduson, püspöki konferenciákban megvalósuló – későbbi kereteit.

Az egyház kifelé – más felekezetek, vallások és modern világ felé – nyitását lehetővé tévő újszerű teológiai megközelítés kidolgozásában a Keresztény Egység Titkársága játszott kiemelkedő szerepet. Míg a teológia korábban a problémákat elsődlegesen elméleti oldalról, az elvont metafizikai alapelvek felől közelítette meg, a zsinat ökumenikus-pasztorális szemlélete szükségessé tette a gyakorlati élet, a konkrét történelmi szituáció fokozottabb figyelembevételét. A zsinat tanításában ezáltal a hagyományos deduktív módszert szerencsésen egészítette ki az emberiség és az egyház történelmi dimenzióját tudatosító induktív módszer. Az „idők jeleire” érzékeny pasztorális szemlélet folyamánként egyúttal a II. vatikáni zsinatot megelőző évszázadok negatív történelemképe is megváltozott: az egyház immár nem „ostromlott várként” áll szemben a modern kor gyorsan változó társadalmával, hanem maga is történelmi létezőként együtt „zarándokol” az emberiséggel.

A II. vatikáni zsinatnak a vallásszabadságról szóló nyilatkozata az a dokumentum, amelyben a leginkább megmutatkozik ez a teológiai paradigmaváltás. A *Dignitatis humanae*ban immár a katolikus egyház is elismerte, hogy a vallásszabadság az emberi személy mind szélesebb körben el- és felismert méltóságában megalapozott emberi jog, amely alanyi jogon illet meg minden embert és vallási közösséget. A dokumentum ugyanakkor hangsúlyozza az ember kötelességét, miszerint keresnie kell az igazságot. Elfogadja azonban, hogy ennek a keresésnek minden kényszertől mentesnek, szabadnak kell lennie. Ennek a szabadságnak csupán mások jogának, illetve a közrendnek védelme szab határt, amelynek során mindazonáltal az államhatalom „nincs sem felhatalmazva, sem kötelezve arra, hogy valamely meghatározott vallást kövessen vagy előnyben részesítsen”; feladata mindössze annyi, „hogy őrkdjék a vallásszabadság emberi jogának megőrzésén, kedvező feltételeket

teremtsen az emberek vallásos életének gyakorlására, és óvja a közjót és a közérkölcst a vallásszabadság jogával visszaélők ebbe ütköző cselekedetei ellen”.

A *Dignitatis humanae* történeti, filozófiai és teológiai érvelése azonban nem csak a vallásos ember, az egyház és más vallásos közösségek modern államhoz és társadalomhoz fűződő viszonyáról nyújt kiegyensúlyozott tanítást. A kifejtett alapelvek egyúttal az ökumenikus és vallásközi kapcsolatoknak előfeltételét is biztosították.

A keresztények egységének a vallásszabadság problematikájával szorosan összefüggő kérdésének vitájában a régi szemlélet hívei a keresztények egységét a többi kereszténynek a katolikus egyházba való visszatéréseként képzelték el. A másik oldalon ezzel szemben – a katolikus egyház sajátos természetét továbbra is kiemelve – a közös tanúságtétel szükségességéből kiindulva, a közös evangéliumi alapokhoz való visszatérés fontosságát hangsúlyozták. Az elfogadott dokumentum végül – a vallásszabadságról szóló nyilatkozathoz hasonlóan – fontos lépést jelentett az egyház külvilág felé nyitásban, és új alapokra helyezte a felekezeti párbeszédet. Az *Unitatis redintegratio* fő újdonsága abban áll, hogy a régi uniformizmuson és unionizmuson alapuló egység képe helyett egy olyan egység modelljét vázolja, amely az eltérő karizmák és hagyományok egymást kiegészítő sokféleségén alapul. A sok egyház vagy egyetlen egyház kérdésében – más zsinati dokumentumokkal összhangban – a határozat fenntartja ugyan, hogy az üdvösség eszközei hiánytalanul csak a katolikus egyházban állnak fenn, de egyszersmind elismeri, hogy a többi egyházban is megvalósulhat a Krisztus alapította egyház valamennyi alkotóeleme. Az igazságok hierarchiájának a dokumentumban kidolgozott elve, amely szerint a keresztény kinyilatkoztatás igazságainak a kinyilatkoztatás magjához való távolságuk mértékében eltérő fokozatai vannak, egyúttal pozitív távlatokat nyitott a további teológiai reflexió és a más keresztény egyházakkal folytatandó párbeszéd előtt.

Az egyház külvilág felé irányulásából következő harmadik, *Nostra Aetate* kezdetű zsinati dokumentum, amely eredetileg csak a zsidósághoz fűződő viszonnal foglalkozott volna, az egész emberi történelmet átkaroló egyetemes üdvtörténet perspektívájában sorolja fel az egyes vallások értékeit. Ezeket végső soron a Szentlélek hatásának tulajdonítja, de egyúttal a kinyilatkoztatás megkülönböztető jelentőségét is hangsúlyozza, amikor rámutat: a vallásos élet teljessége Krisztusban található meg. Az antiszemitizmussal szembeni állásfoglalásként és az egyház ószövetségi gyökereiről szóló reflexióként útjára induló szövegtervezet, amely jelentős részben politikai taktikának köszönhetően nyílt ki a többi világvallás felé is, így végül a vallásközi párbeszéd első egyházi dokumentumává vált.

A pasztorális zsinat kiemelkedő feladata volt végül, hogy áttekintse az egyház és a modern kor társadalma közötti viszonyt. Ebbe az irányba mutattak a vallásszabadságról és a vallásközi párbeszédről szóló nyilatkozatok is, a *Gaudium et spes* azonban már nem az egyházon kívül jelen lévő spirituális értékekre összpontosított, hanem az egyház profán világhoz fűződő viszonyát kívánta áttekinteni. A kérdés jelentőségét a zsinat azzal is kifejezésre juttatta, hogy a dokumentumot „konstitúció” rangjára emelte: ezáltal ugyanis az egyház belső életével foglalkozó konstitúciókkal együtt a *Gaudium et spes* egyike lett a II. vatikáni zsinat tanítását meghatározó négy legmagasabb rangú dokumentumnak – és biztosította a zsinat két dimenziója (*Ecclesia ad intra* – *Ecclesia ad extra*) közötti egyensúlyt.

Az 1965. december 7-én elfogadott *Gaudium et spes* kezdetű zsinati dokumentum a többszörös átdolgozásnak köszönhetően kétségtelenül sokat javult, de nem vált tökéletessé. Ez javarészt a témakör újdonságának és a tárgyalt részletkérdések gazdagságának – kritikusan ez utóbbiért már a zsinat idején „Noé bárkája” névvel illették – volt következménye. Az alapvetően optimista hangvételű konstitúció, amelynek első fele a keresztény antropológia és a világ teológiája fényében értelmezi az egyház és a világ közötti kapcsolatot, második része pedig konkrét témákkal kapcsolatban fejti ki a katolikus álláspontot, mindazonáltal lezárta a kiközösítő elítélések és a modern világgal szembeni bizalmatlanság korát, és lefektette annak a nyitott magatartásnak alapelveit, amely megteremtette a kölcsönös párbeszéd és egymástól tanulás lehetőségét.

Ha a II. vatikáni zsinat ökumenikus dimenzióját Magyarország szempontjából vizsgáljuk, nem mehetünk el szó nélkül a korabeli világpolitikai kontextus, és annak következményei mellett. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt az szükséges látnunk, hogy szovjet blokk, és benne Magyarország vezetői a zsinat felekezetek közötti közeledést célzó szándékait mindvégig egy kommunista-ellenes keresztény egységfront megteremtésének programjaként értékelték. Erre a veszélyre Georgij Alekszandrovics Zsukov, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Külföldi Kulturális Kapcsolatokért felelős Állami Bizottság elnöke már néhány nappal a zsinat meghirdetése után, 1959. január 31-én felhívta az SZKP Központi Bizottsága figyelmét, következésképpen a zsinattal kapcsolatban készített első szovjet javaslat – amit utóbb a szovjet blokk egyházügyi hivatalainak vezetői is magukévá tettek – a fő feladatot a Szentszék ökumenikus terveinek megakadályozásában jelölte meg. Utóbb a felekezetek közötti közeledés elhárítása céljából került sor az 1958-ban létrehozott Prágai Keresztyén Békekonferencia szervezésében egy béke-világgyűlésre, továbbá arra, hogy a tagsággal még nem rendelkező kelet-közép-európai egyházak és felekezetek 1961 tavaszán beléptek az Egyházak Világtanácsába és annak 1961 végén Újdelhiben tartott konferenciáján a szocialista egyházügyi hivatalok vezetői által közösen elfogadott irányelveket képviselték: többek között a szocialista államok vagy a Prágai Keresztyén Békekonferencia ellen irányuló támadások megakadályozását és a Vatikánhoz való közeledést szorgalmazó egyházi személyek bírálását. Ugyancsak a katolicizmussal szembeni közös állásfoglalásra kívánták felhasználni az 1961 tavaszán Rhodosz szigetén megrendezett első pánortodox kongresszust is.

Az ökumenikus párbeszéddel szembeni gyanakvás azt követően is megmaradt, hogy 1962 tavaszán a szocialista országok egyházpolitikájának irányítói átértékelték a zsinaton való részvétellel kapcsolatos korábbi elutasító álláspontjukat, és a közvetlen információszerzés és kapcsolatépítés valamint a kommunizmussal és Szovjet Blokkal szemben ellenséges „konzervatív-integrista szárnnal” szembenálló „pozitív erők” támogatásának szándékával engedélyezték, hogy katolikus „zsinati küldöttségek” és más keresztény felekezetek megfigyelői a szocialista tömbből is részt vegyenek a zsinaton.

A zsinati részvétel engedélyezésével járó belpolitikai kockázatokat többek között ellenőrzött tájékoztatással, a zsinattal kapcsolatban felmerülő kérdések tematizálásával törekedtek elérni. Magyarországon az Állami Egyházügyi Hivatalban 1962. július végén készített előterjesztés értelmében a katolikus sajtónak a „kedvező”, rendszer számára elfogadható álláspontok ismertetésére és közvetítésére kellett koncentrálnia. A protestáns lapok feladata

pedig az volt, hogy ezeket a tendenciákat a radikálisabb követelések megfogalmazásával tovább erősítsék.

A zsinaton résztvevő személyek teljeskörű ellenőrzését azonban – minden igyekezet ellenére – nem sikerült biztosítani. Így fordulhatott elő, hogy az egyébként az állam iránt lojálisnak mutakozó és meglehetősen óvatos Hamvas Endre csanádi püspök a második ülésszakon az ökumenizmusról szóló dokumentum vitájában elmondott felszólalásában elhangzott egy olyan mondat, ami miatt az *Új Ember* és a *Katolikus Szó* csak „megfésült” illetve „kihagyásos” formában közölte a szöveget, a *Magyar Kurír* pedig egy hétig nem tudott megjelenni, mert nem volt utasítása mit hozhat belőle. A problémát természetesen nem az okozta, hogy Hamvas felszólalásába a magyar történelmi tapasztalatok alapján azt hangsúlyozta: az ökumenizmus feltétele, hogy megfelelően ismerjük a másik fél tanítását, mentalitását és vélt vagy valós félelmeit; vagy, hogy beszédét nem annyira a zsinaton elfogadott ökumenizmus, hanem inkább a hagyományos unionizmus szelleme hatotta át. Az inkriminált mondat a protestánsok és katolikusok közötti ellentétek történelmi alakulását áttekintő részhez fűzött következő kiegészítés volt: „A közelmúltban azonban híveik lélekben mindinkább közeledtek a katolikusokhoz. A közös ellenség ugyanis közös védekezésre egyesíti mindazokat, akik Istenben hisznek.” A kommunista rendszer egyházellenes ateizmusára utaló kitétel az egyházpolitikai vezetést ismét az „antikommunista keresztény egységfront” veszélyének realitására emlékeztette.

Ez az aggodalom határozta meg a magyarországi pártállam zsinat tanításának hazai recepciójával kapcsolatos magatartását is. Az Állami Egyházügyi Hivatalban a zsinati dokumentumok kiértékelése során a (kül)politikai vonatkozással bíró három zsinati dokumentumot, a *Gaudium et spes* kezdetű pasztorális konstitúciót, a *Dignitatis Humanae* kezdetű nyilatkozatot és az *Unitatis Redintegratio* kezdetű határozatot tekintették a legjelentősebbnek. Az ökumenizmusról szóló dekrétumot azért sorolták ide, mert változatlanul azt feltételezték, hogy az egységtörekvések valódi rendeltetése a keresztény felekezetek ateizmus elleni akcióegységének kialakítása. Ennek ellenére – ha nem is a dekrétum konkrét szövegezésében – az ökumenikus mozgalomban olyan törekvéseket és ellentéteket fedeztek fel, amelyeket a szocialista egyházpolitika fel tud használni. Megfelelő politikával – mindenekelőtt a „haladó” protestáns egyházi személyekre támaszkodva – elérhetőnek tartották, hogy az ökumenikus fórumokon olyan témák szerepeljenek, amelyek lehetőséget kínálnak a kapitalista rendszer és a nyugati világ kritizálására. Az ökumenikus mozgalom negatív hatásainak megakadályozására pedig annak az elvnek a szigorú betartását vélték a legfontosabbnak, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal alulról jövő ökumenikus kezdeményezésnek (például ökumenikus imahét szervezésének) nem ad teret, közös rendezvényt pedig csak a lojális egyházi vezetőkkel folytatott előzetes egyeztetés után engedélyez. A nemkívánatos egység meghiúsítására végül célszerűnek tartották a katolikus és protestáns teológiai tanítás különbségeinek kihasználását.

Míg az egyházügyi hivatalban a *Gaudium et spes* kezdetű konstitúció tanítását, megfelelő ellenőrzés mellett, alkalmasnak tartották arra, hogy „a haladó erők társadalmi és politikai tevékenységükben felhasználják” azt, a zsinatnak a vallásszabadságról kiadott nyilatkozatát kifejezetten veszélyesnek ítélték. A legfőbb veszélyt abban látták, hogy a vallásszabadságnak a deklarációban kifejtett értelmezése „kaput nyitott az antikommunista jellegű

összefogásnak, az emberi szabadságjogok, a vallás védelme hangoztatásával.” A deklarációval kapcsolatban ezért fontosnak tartották kijelenteni: ne engedjék, hogy kizárólag az egyházak magyarázzák a dokumentumot, mert akkor menthetetlenül félreértések, feszültségek keletkeznek, különösen az államéletünk alsóbb szerveiben.”

Miközben országon belül a vallásszabadságról és az ökumenizmusról szóló zsinati dokumentumok recepciója 1990-ig csak komoly korlátok között valósulhatott meg, a zsinat ökumenikus dimenziója nem elhanyagolható szerepet játszott a Szentszék 1960-as években kibontakozó új keleti politikájában bekövetkező hangsúlyeltolódásban. A Szentszék ugyanis nem csupán azért fogadta el a Varsói Szerződés országainak meghívását az európai biztonsági és együttműködési konferenciára, mert egyetértett a konferencia célkitűzésével, miszerint a béke megőrzéséhez nem elegendő az erőegyensúly fenntartása, hanem azért is, mert a béke ügyét nem kizárólag politikai, hanem erkölcsi és emberi dimenziójában is szemlélő Vatikán lehetőséget látott arra, hogy keleti politikájának elsődleges célkitűzését, a „vasfüggönyön” túli keresztények helyzetének javítását előmozdítsa. A Szentszék képviselőinek a cél érdekében a tárgyalások során kifejtett érvelését a II. vatikáni zsinat *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációjában megfogalmazott, vallásszabadsággal kapcsolatos tanítása alapozta meg. Az egyes embert és a közösséget egyaránt megillető vallásszabadságnak az emberi személy méltóságában megalapozott alapvető emberi jogként történő definiálása lehetővé tette, hogy a szentszéki diplomata a béke és biztonság kérdésének emberi és erkölcsi dimenziójáról valamennyi tárgyalófél által elfogadott, jogi nyelvezettel szólhattak. Így hatékonyan tudtak érvelni a „vasfüggönyön” túli katolikusok szempontjából (is) alapvető jelentőségű lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása, valamint a béke és biztonság között fennálló szoros összefüggés mellett.

A Szentszék el tudta érni, hogy a helsinki záróokmány „dekalógusának” hetedik, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásáról szóló alapelve kifejezetten utaljon arra, hogy a szabadságjogok az „emberi személyiség méltóságából fakadnak”, megtartásuk – a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát is beleértve – „lényeges tényezője a békének”, és hogy az aláíró államok a vallásgyakorlás közösségi formáinak tiszteletben tartására is kötelezettséget vállaljanak. A Helsinkiben elfogadott dokumentum mindenestre nem eredményezett azonnal és tényleges változást a „szocialista törvényesség” gyakorlatában. Sőt, a záróokmányban vállalt kötelezettségek rövid távon éppen a Szentszéket hozták nehéz helyzetbe. A vatikáni keleti politika ugyanis hamarosan azzal a dilemmával találta magát szembe: ha nem támogatja a helsinki dokumentum nyomán kialakuló, alulról jövő emberi jogi mozgalmakat, azt kockáztatja, hogy nem talál kapcsolatot az újonnan színre lépő politikai erőkhöz; ha azonban nyíltan mögéjük áll, az uralkodó rendszerhez fűződő kapcsolatai és a dialógus folytatásának lehetősége kerül veszélybe. Helsinki így, miközben a zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett új, a kommunista rendszerrel folytatott párbeszédre építő szentszéki keleti politika csúcsát jelentette, egyúttal a II. vatikáni zsinatot megelőző időszakra jellemző, hagyományos szentszéki diplomácia korlátait is felszínre hozta. Helsinkiben ugyanakkor a vatikáni keleti politika következő, a II. vatikáni zsinat vallásszabadságról szóló tanítására építő periódusának alapjai is feltűnnek. Az a tény, hogy a helsinki konferencia során a Szentszék a vallásszabadság biztosítását helyezte középpontba, már a keleti blokkból érkező II. János Pál pápaságára jellemző keleti politika új hangsúlyait vetítette előre.